AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2024, № 1 *ISSN: 2663-4406*
Səhifə: 162-167 *E-ISSN: 2709-2699*
https://doi.org/10.59849/2663-4406.2024.1.162

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

Gəncəli Sabahinin Sibirə sürgün edilməsi "səbəb"lərinin NKVD sənədlərindəki əksi

Fikrət Süleymanoğlu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: fikret55@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2425-1085

Annotasiya. Məlum olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda anadilli nəsrin təşəkkülü Milli Hökumət dönəmi ilə başlayır. Belə ki, muxtariyyət rəhbərləri anadilli ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu zəngin xəzinənin, eləcə də ədəbi tənqid və təhsilin inkişfında Gəncəli Sabahinin xidmətləri də əvəzsizdir. Təsadüfi deyil ki, bəzi tədqiqatçılar onu, hətta "anadilli Cənub nəsrinin atası" adlandırlar. Lakin ədibin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra məsələlərin indiyədək ətraflı araşdırılmaması da bir həqiqətdir. Bu məsələlərdən biri də onun 1937-ci il Stalin repressiyaları dönəmində NKVD[1] zindanlarında keçirdiyi altı ay ərzində məruz qaldığı mənəvi və fiziki işgəncələrin "səbəbləri"nin öyrənilməsidir. Ədibin həbsi və ailəsi ilə birlikdə Sibirə sürgün edilməsinə "əsas olan" istintaq materialları uzun illər boyu məlum səbəblərdən NKVD (DTX) arxivində öyrənilməmiş halda qalmışdır. Tədqiqata cəlb edilən bu sənədlər onun bir şəxsiyyət kimi xarakterini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən isə yazıçının ədəbiyyatşünaslıqda formalaşmış obrazına yeni çalarlar əlavə edir. Həmin materiallar əsasında hazırlanmış bu araşdırma ədibin həyatının faciəli dönəminə ilk dəfə işıq salır[2].
Açar sözlər: Gəncəli Sabahi, Cənubi Azərbaycan nəsri, repressiya olunmuş ziyalılar, NKVD sənədləri, Sibir sürgünü

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.04.2024; qəbul edilib – 12.04.2024

"Reasons" for exile to Siberia of Ganjali Sabahi reflected in NKVD documents

Fikrat Suleymanoglu
Doktor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: fikret55@mail.ru

Abstract. As is known, the formation of Azerbaijani-language prose in Southern Azerbaijan begins with the period of the National Government. The leadership of the autonomy as a whole paid

[1] NKVD (*Narodnıy Komissariat Vnutrennıx Del*) – Xalq Daxili İşlər Komissarlığı, sonrakı KQB (DTX).
[2] Yazıçının həyatı ilə bağlı məlumatların dəqiqləşdirilməsinə göstərdiyi dəstəyə görə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinə təşəkkür edirik.

special attention to the development of native literature. The role of Ganjali Sabahi is invaluable in the development of this rich treasure, as well as in literary criticism and education. It is no coincidence that some researchers even call him "the father of Southern prose." However, it is also true that a number of issues related to the life and work of the writer have not yet been studied in detail. Undoubtedly, one of these questions is the study of the "reasons" for the moral and physical torture to which he was subjected during his six months in NKVD prisons during the Stalinist repressions of 1937. The investigation materials, which served as the "ground" for the arrest and deportation of the author to Siberia along with his family, remained unexamined in the archives of the NKVD (DTX) for many years. These documents involved in the study are of great importance in terms of studying his character as an individual. On the other hand, this adds new shades to the image formed in literary criticism. An article based on these materials for the first time sheds light on this tragic period of the writer's life.
Keywords: Ganjali Sabahi, South Azerbaijani prose, repressed intelligentsia, NKVD documents, Siberian exile

Article history: received – 05.04.2024; accepted − 12.04.2024

Giriş / *Introduction*

Gəncəli Sabahi – Gəncəli Yunis oğlu Mahmudov (1906-1990) Cənubi Azərbaycanda anadilli realist nəsrin yaradıcılarından biri olmaqla yanaşı, mədəniyyət tariximizə həm də görkəmli pedaqoq və ədəbiyyatşünas kimi daxil olmuşdur. Həyatının böyük bir hissəsini mühacirətdə və sürgünlərdə – NKVD və SAVAK[3] zindanlarında keçirməsinə, məruz qaldığı fiziki və mənəvi işgəncələrə rəğmən, o, vətənə xidmət amalından dönməmiş, öz ziyalı missiyasına ömrünün sonunadək sadiq qalmışdır.

G.Sabahi 1906-cı ildə Mərənd bölgəsinin Miyab kəndində dindar və ziyalı bir ailədə anadan olmuş, 7 yaşınadək doğulduğu torpaqlarda yaşamışdır. Gəncəlinin dünyaya göz açdığı dövr İranın və ümumiyyətlə regionun tarixinə Orta Şərqdə ilk demokratik hərəkat – Məşrutə hərəkatı (1905-1911) dövrü kimi daxil olmuşdur. Onun atası Kərbəlayi Yunis Kərbəlayi Mahmud oğlu mədrəsə təhsili görmüş bir ziyalı idi. Məşrutə hərəkatına rəğbətinə görə, inqilab düşməni olan Mərənd hakimi Şücai-Nizam (Şükrulla xan) tərəfindən təqib edildiyini görüb, 1908-ci ildə Şimali Azərbaycana keçməyə məcbur olmuşdur. İşsizlik, aclıq və siyasi basqılar səbəbi ilə vətəndən didərgin düşən bir çox iranlılar kimi, o da almanların "SİEMENS" şirkətinin Rusiya imperiyasından icarəyə götürdüyü Gədəbəy mis mədənlərinə gəlib çıxmış, bir müddət burada sıravi fəhlə işləmiş, sonra rusca yazıb-oxumağı öyrəndiyinə görə anbardar vəzifəsinə təyin edilmişdi [3, s.731].

Kərbəlayi Yunisin vətənə yolu bağlandığından 1913-cü ildə qardaşı Ələsgərdən ailəsini Gədəbəyə gətirməyi ismarıc etmişdir. Beləliklə də, 7 yaşlı Gəncəli anası Gülüstan xanımla birlikdə elə həmin il minbir əziyyətlə Şimali Azərbaycana köçmüşdür.

Gəncəli ilk təhsilini də Gədəbəydə almışdır. Burada Azərbaycan dilində dünyəvi məktəb olmadığından atası onu molla yanına qoymuş, lakin bir müddətdən sonra hökumət molla məktəblərini bağlamış və oxumaq istəyənlərə rus məktəblərinə getməyi tövsiyə etmişdir. Beləliklə, ailə 1916-cı ildə Şəmkir rayonunun Morul kəndinə köçmüşdür. Gəncəli orta təhsilini əvvəl burada, sonra isə Gəncədə "Fəhlə məktəbi"ndə davam etdirmişdir.

O, 1929-cu ildə Bakıda Ali Pedaqoji İnstitutun dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, burada H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə və M.Rahim kimi tanınmış elm və ədəbiyyat xadimləri ilə kurs

[3] SAVAK (*Sazman-e Ettela'at va Amniyat-e Keshvar*) – şah rejimi dövründə İranın Təhlükəsizlik və Kəşfiyyat təşkilatı.

yoldaşı olmuş, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq, B.Çobanzadə kimi görkəmli alim və yazıçılarından dərs almışdır [1, s.18].

1932-ci ildə ali təhsilini başa vurduqdan sonra əvvəlcə bir il Gədəbəydə, sonra isə Şəmkir rayonunun Morul kənd orta məktəbində müdir vəzifəsində işləmiş, dil və ədəbiyyat fənlərini tədris etmişdir.

Əsas hissə / *Main Part*

1937-ci ildə Stalin repressiyalarının tüğyan etdiyi dövrdə baş verən kütləvi həbs və qətllər bir vaxtlar Şimali Azərbaycana mühacirət etmiş cənublulardan da yan keçməmişdir. Onların bir hissəsi zindanlara atılmış və ya Sovet İttifaqının ucqar məkanlarına sürgün edilmişdir. Repressiyaya məruz qalanlar arasında həyatını millətinin gənc nəslinin təlim-tərbiyəsinə həsr etmək yolunu tutmuş 31 yaşlı Gəncəli də vardı. O, əksinqilabi millətçi qrupun üzvü olmaqda və xalqı sosializm əleyhinə üsyana təşviq etməkdə ittiham olunurdu.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxivində saxlanan məxfi sənədlər onun həbsdə olduğu 18.02.1938 – 23.08.1939-cu illər arasında məruz qaldığı fiziki və mənəvi işgəncələri, istintaq prosesindəki duruşunu, eləcə də 3 körpə övladı və həyat yoldaşı ilə birlikdə Şimali Qazaxıstanın soyuq çöllərinə necə sürgün edilməsi ilə bağlı məlumatları əks etdirir.

Fikrimizcə, bu məlumatlar görkəmli yazıçının ədəbiyyatşünaslıqda indiyədək mövcud olan portretinə yeni və olduqca vacib çalarlar əlavə etməklə onu daha dolğun və cazibədar edir.

G.Sabahi “Ötən günlərim” adı ilə çap olunmuş xatirələrində 1937-ci ilin sonunda gecə saat 2-də atası ilə birlikdə həbs olunduqlarını qeyd edir [2, s.25]. Lakin onun DTX arxivindəki şəxsi işinə aid sənədlər arasında rastlaşdığımız həbs orderinin 1938-ci il fevral ayının 18-də imzalandığını görürük. Bu uyğunsuzluğu nə ilə izah etmək olar? O dövrün reallıqlarını nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, yazıçı və atası doğrudan da, 1937-ci ilin sonunda iranlıların kütləvi həbsləri zamanı qeyri-rəsmi şəkildə saxlanmış, həbs qərarı isə iki ay sonra – “çeşidləmə” prosesindən sonra verilmişdir. Elə həmin prosesdən sonra da xəstə atasının günahsızlığı qəbul edilərək azadlığa buraxılmış və çox keçmədən vəfat etmişdir.

G.Sabahi Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 72 və 73-cü maddələri ilə aşağıdakılarda ittiham olunurdu:

- sovet hökumətinin siyasətinin düzgün olmadığını, kolxozların zorla yaradıldığını bəyan etmək;
- qarşıdan gələn müharibədə SSRİ-nin məğlub olacağını iddia etmək;
- kolxozlardan çıxmağa və üsyan etməyə çağırış;
- faşizm quruluşunun üstünlüyünü təbliğ etmək.

Göründüyü kimi, bu ittihamlardan təkcə biri belə, onun “casus” və ya “xalq düşməni” adı ilə məhvini labüd edirdi. Hələ bu da azmış kimi, onun Şəmkir bölgəsində İran səfirliyinin “səlahyyətli nümayəndə”si olması, “Şəmkir üsyanında iştirak etməsi” iddiaları da uydurulmağa çalışılmışdır.

İlk dindirmə Dövlət Təhlükəsizliyinin (DT) müstəntiqi Babayev tərəfindən 26 mart 1938-ci ildə başlanmış, 20 aprel 1938-ci ildə kiçik leytenant S.Portnov tərəfindən başa çatdırılmışdır.

Yazıçının cinayət işindəki materiallar onun istintaq prosesində fikirlərini ifadə edərkən nə qədər dəqiq və sərrast olduğunu aydın şəkildə göstərir:

“*Sual*: Sovet İttifaqı ərazisinə nə vaxt və haradan gəlmisiniz?

Cavab: Məni Rusiya ərazisinə 1913-cü ildə İrandan əmim Kərbəlayi Əsgər Kərbəlayi Mahmud oğlu gətirib.

Sual: Necə gəlmisiniz, leqal, yoxsa qeyri-leqal?

Cavab: Biz leqal, viza ilə gəlmişik.

Sual: Bundan sonra heç xaricə getmisiniz?

Cavab: Rusiyaya gəldikdən sonra xarici ölkələrə getməmişəm.

Sual: Sovet İttifaqının hansı şəhərlərində yaşamısınız, nə işlə məşğul olmusunuz?

Cavab: 1913-cü ildən 1916-cı ilədək Gədəbəydə, 1916-cı ildən 1925-ci ilədək Şamxorda valideynlərimin himayəsində yaşamışam. 1925-1929-cu illərdə Kirovabadda işləyib oxumuşam. 1929-1932-ci illərdə Bakıda Pedaqoji İnstitutun tələbəsi olmuşam. 1932-1933-cü illərdə Gədəbəydə, 1933-1937-ci illərdə isə Şamxor rayonunun Morul kəndində müəllim işləmişəm".

Bundan sonra Gəncəlinin tanışı olan və əslində bu insanın heç bir günahı olmadan həbs edildiyini bəlkə də hamıdan yaxşı bilən, ona görə də "çox da dərinə getməyən" azərbaycanlı müstəntiq Babayevi nədənsə kiçik leytanant, qəddar S.Portnov əvəz edir:

"*Sual*: İstintaq sizin yerli əhali arasında əksinqilabi təbliğat aparmağınız barədə məlumatlara malikdir. Məsləhət görürəm ki, düzgün danışasınız!

Cavab: Mən heç vaxt əksinqilabi təbliğatla məşğul olmamışam.

Sual: Nahaq yerə istintaqı aldatmağa çalışırsınız. Bir sıra şahidlər sizin fəal əksinqilabi təbliğatla məşğul olduğunuzu ifşa edir!

Cavab: Qəti şəkildə təsdiq edirəm ki, əksinqilabi təbliğatla məşğul olmamışam!"..

Amma gənc və çəlimsiz Gəncəlinin yalançı ittihamlara qarşı günlərlə davam edən direnişi axırda o zaman geniş tətbiq olunan məlum "üsullar"la sındırılır. Beləliklə də o, guya sovet hökumətinin siyasətinin düzgün qurulmadığını, kolxozların zorla yaradıldığını, qarşıdan gələn müharibədə SSRİ-nin məğlub olacağını, aclıq baş verəcəyini, ona görə də əhalini kolxozlardan çıxmağa, üsyan etməyə çağırdığını, faşizm quruluşunu təriflədiyini "səmimi şəkildə etiraf" edir.

Amma işdəki sənədlər – onun NKVD rəhbərliyinə yazdığı şikayət ərizələri bu "etiraf"ın hansı fiziki və mənəvi işkəncələr altında alındığını açıq-aydın şəkildə gözlər önünə sərir.

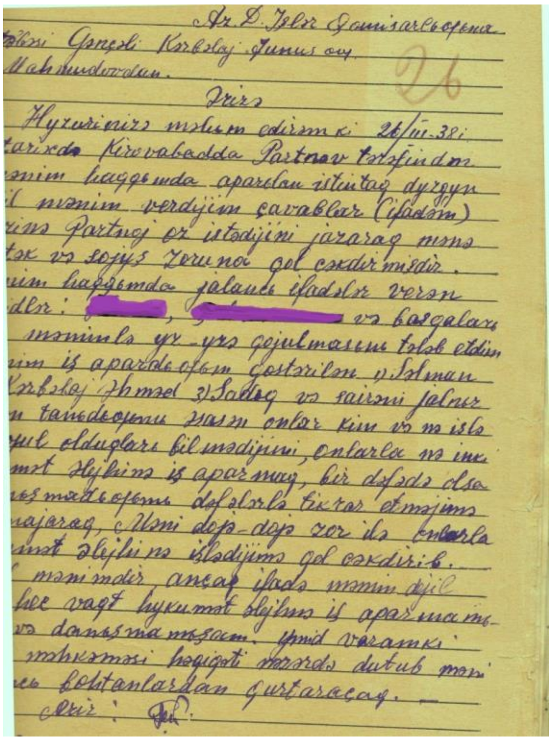
Az. D. İşlər Qomisarlığına
[illegible] Gəncəli Kərbəlay Yunus oğ.
Mahmudovdan.
Ərizə
Hyzurunuzə məlum edirəm ki 26/VII-38
tarixdə Kirovabadda Partnov tərəfindən
mənim haqqımda aparılan istintaq düzgün
[illegible] mənim verdiyim cavablar (ifadəm)
[illegible] Partnoj öz istədiyini yazaraq mənə
[illegible] və sojuş zoru ilə qol çəkdirmişdir.
[illegible] haqqımda yalançı ifadələr verən
[illegible]lər: [redacted], [redacted] və başqaları
mənimlə üz-üzə qoyulmasını tələb etdim
[illegible] iş apardığımı göstərilən 1) Səlman
2) Kərbəlay Əhməd 3) Sadıq və sairəni yalnız
[illegible] tanıdığımı yazsın onlar kim və nə işlə
[məş]ğul olduqlarını bilmədiyimi, onlarla nə
[hök]umət əleyhinə iş aparmaq, bir dəfədə olsa
[danı]şmadığımı dəfələrlə təkrar etməyimə
[bax]mayaraq, məni döy-döy zor ilə onlarla
[hök]umət əleyhinə işlədiyimə qol çəkdirib.
[illegible] mənimmidir, ancaq ifadə mənim deyil
heç vaxt hökumət əleyhinə iş aparmamış
və danışmamışam. Ümid varamki
məhkəməsi həqiqəti nəzərdə tutub məni
[illegible] böhtanlardan qurtaracaq.
Əriz: [illegible]

G.Sabahinin həbsxanada Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komisarına yazdığı şikayət ərizəsi.

Onun hələ istintaq altında Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komisarlığına yazdığı şikayət ərizlərindən birində bunun səbəbi belə izah olunur:

"Hüzirinzə məlum edirəm ki, 26/III-38-ci il tarixdə Kirovabadda Partnov tərəfindən mənim haqqımda aparılan istintaq düzgün deyil, mənim verdiyim cavablar (ifadəm) yerinə Partnoy öz istədiyini yazaraq **mənə kötək və söyüş zoruna qol çəkdirmişdir**. Mənim haqqımda ifadələr verənlər: ....[4] və başqalarının mənimlə üz-üzə qoylmasını tələb etdim. Mənim iş apardığım göstərilən 1) Səlman, 2) Kərbəlay Əhməd, 3) Sadıq və sairəni yalnız üzdən tanıdığıma əsasən onların kim və nə işlə məşğul olduqların bilmədiyimi, onlarla nəinki hökumət əleyhinə iş aparmaq, bir dəfə də olsa danışmadığımı dəfələrlə tikrar etməyimə baxmayaraq, **məni döyə-döyə zor ilə** onlarla hökmət əleyhinə işlədiyimə qol çəkdirib.

Qol mənimdir, ancaq ifadə mənim deyil. Mən heç vaxt hökumət əleyhinə iş aparmamışam və danışmamışam. Ümidvaram ki, sovet məhkəməsi həqiqəti nəzərdə tutub məni bu pis böhtanlardan qurtaracaq".

Arxiv sənədlərindən növbəti istintaq prosesi zamanı, Gəncəlinin əleyhinə ifadə verənlərin öz ifadələrindən imtina etdikləri və həmin ittihamlara qorxu və təhdid altında imza atdıqları da məlum olur. Bu şəxslərdən biri hətta onun adından uydurulmuş "Gəncəli faşizmi tərifləyirdi" iddiasının ona aid olmadığını sübut etmək üçün "mən savadsız adamam, nəinki "faşizm"in nə olduğunu bilmirəm, bu sözü heç vaxt dilimə də almamışam" deyir.

Lakin nə Gəncəlinin şikayət ərizələri, nə "üzə duran"ların öz ifadələrindən imtina etmələri, nə də "ürəyi zədələnib, fiziki işə yararlı deyil, şimal iqliminə dözə bilməz" kimi təsbitləri əks etdirən tibbi akt köməyinə çatmır. O, NKVD-in xüsusi müşavirəsinin 23 avqust 1939-cu il tarixli qərarına əsasən 3 körpə övladı və həyat yoldaşı ilə birlikdə 5 il müddətinə Şimali Qazaxstana – Petropavlovsk vilayətinə sürgün edilir. Amma II Dünya müharibəsi başlandığına görə, sürgündən yalnız 1945-ci ildə azad olunur və Təbrizə – Milli Hökumətin sərəncamına göndərilir...

Nəticə / *Conclusion*

NKVD istintaq sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, Gəncəli Sabahinin həbsi və Sibirə sürgün edilməsində ilk növbədə onun İran təbəliyindən çıxıb Sovet vətəndaşlığına keçməməsi həlledici rol oynamışdır. Belə ki, 1937-ci ildə artıq Hitler Almaniyası ilə sıx siyasi-iqtisadi əlaqələr qurmuş Rza şah rejimi də "ari" xəsəliyinə tutulmuşdu. Bu səbəbdən də Sovet İttifaqının xüsusi xidmət orqanları iranlı mühacirlərə potensial İran və ya alman casusu kimi baxırdılar. Sovet Azərbaycanında etnik kimliyindən asılı olmyaraq iranlıların kütləvi şəkildə şərlənərək həbsi, qətli və ya sürgünə göndərilməsi də bununla bağlı olmuşdur. Ali pedaqoji təhsilə malik Gəncəli Səbahi isə NKVD üçün daha təhlükəli fiqur qismində idi. Ona görə də onu "antisovet təbliğatı"nda və "faşizmin təşviqində" günahlandırırdılar.

Sənədlərdən o da məlum olur ki, NKVD müharibənin yaxınlaşdığını nəinki öngörmüş, hətta bununla bağlı müəyyən qabaqlayıcı tədbirlər də həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərin adekvatlığı və yetərliliyi isə tamamilə başqa araşdırmaların mövzusudur.

Ədəbiyyat / *References*

1. İsmayılova, N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə yaxud "Varlıq" ədəbi məktəbinin nümayəndələri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010.
2. Sabahi, G. Ötən günlərim. – Bakı: Elm, – 2010.
3. Süleymanoğlu, F. Gəncəli Sabahi (oçerk). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (IX cild). – Bakı: Elm, – 2021.

[4] Ədibin əleyhinə ifadə vermiş şəxslərin adlarının məxfiliyi qorunur.

«Причины» ссылки в Сибирь Гянджали Сабахи отраженные в документах НКВД

Фикрет Сулейманоглу
Доктор философии по филологии
Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА
E-mail: fikret55@mail.ru

Резюме. Как известно, формирование азербайджаноязычной прозы в Южном Азербайджане начинается с периода Национального Правительства. Руководство автономии в целом уделяло особое внимание развитию родной литературы. Роль Гянджали Сабахи неоценима в развитии этого богатого сокровища, а также в литературной критике и образовании. Не случайно некоторые исследователи даже называют его «отцом отечественной Южной прозы». Однако верно и то, что ряд вопросов, связанных с жизнью и творчеством писателя, до сих пор подробно не исследованы. Несомненно, одним из таких вопросов является изучение «причин» моральных и физических пыток, которым он подвергся за шесть месяцев пребывания в тюрьмах НКВД во время сталинских репрессий 1937 года. Материалы следствия, послужившие «основанием» для ареста и высылки автора в Сибирь вместе с семьей, долгие годы оставались неисследованными в архиве НКВД (DTX). Эти документы, задействованные в исследовании, имеют большое значение с точки зрения изучения его характера как личности. С другой стороны, это добавляет новые оттенки образу, формируемому в литературоведении. Статья на основе этих материалов впервые проливает свет на этот трагический период жизни писателя.
Ключевые слова: Гянджали Сабахи, южноазербайджанская проза, репрессированная интеллигенция, документы НКВД, сибирская ссылка